

Ytringsfrihet, demokratiteori og demokratiet som uferdig prosjekt

Ragnvald Kalleberg

Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo

Grunnlovens paragraf 100 om ytrings- og informasjonsfrihet ble revidert i 2004. Ytringsfriheten fikk en prinsipiell demokratiteoretisk begrunnelse, og det ble lagt vekt på statlig tilrettelegging for åpen og opplyst meningsdannelse. Denne artikkelen gir først et overblikk over de demokratiteoretiske prinsipper den nye grunnlovparagrafen skal fremme. I andre del dokumenteres det at arbeidet av en av samtidens ledende sosiologer og sosialfilosof (Habermas) hadde vesentlig betydning for den reviderte forståelsen av ytringsfrihetens begrunnelse og funksjoner i grunnloven til et av verdens eldste og mest stabile demokratier. I tredje del drøftes spørsmålet om hva slags teori om demokrati som ble tydeliggjort og forsterket i Grunnloven. Det er demokratiets diskursive (deliberative) aspekt, ytringsfriheten – styring basert på åpne og opplyste offentlige diskusjoner (diskurs) – som fremheves som overordnet element i spillet med individuelle rettigheter og flertallsstyre. I siste del rettes blikket normativt mot noen av de utfordringer diskursiv demokratiteori stiller samfunn og samfunnsforskning overfor. Demokratiet er et historisk prosjekt som fortsatt kan og bør videreutvikles, på forskjellige nivåer (lokalt, nasjonalt, internasjonalt) og områder (politikk, økonomi, sivilsamfunn).

Nøkkelord: Ytrings- og informasjonsfrihet, Grunnloven, Habermas, demokratiteori, diskursdemokrati, skole, saklig diskusjonskultur

Innledning

I denne artikkelen drøftes Grunnlovens paragraf 100 om ytrings- og informasjonsfrihet i et overordnet demokratiteoretisk perspektiv. I 2004 reviderte Stortinget denne paragrafen. Det gis først et overblikk over de

prinsipper den nye grunnlovsparagrafen skal fremme. En demokratiteoretisk begrunnelse for revisjonen ble gitt i en offentlig utredning (NOU 1999: 27). Ytringsfrihet ble her både forstått som en grunnleggende individuell rettighet, en verdi i seg selv, og som et middel for å fremme tre institusjonelle prosesser: opplyst meningsdannelse, myndige samfunnsborgere og bred demokratisk deltakelse. Ytringsfrihet viser ikke bare til individer og ideer, men også til institusjoner, kulturer og historiske prosesser. Kommisjonen presenterte et forslag til ny paragraf som lovgiverne i all hovedsak sluttet seg til.

I artikkelens andre del dokumenteres en kjensgjerning som er overraskende for de fleste: Arbeider av en av samtidens ledende sosiologer og sosialfilosof (Habermas) hadde vesentlig betydning for den reviderte forståelsen av ytringsfrihetens begrunnelse, infrastruktur og funksjoner. I tredje del drøftes spørsmålet om hva slags generell demokratiteori som fikk forankring i den reviderte grunnlovsparagrafen. Det er demokratiets diskursive aspekt, ytringsfriheten, som fremheves som overordnet element i samspillet med individuelle rettigheter og flertallsstyre. Dermed blir institusjoner som skoler, høyere utdanning, massemedier og sivilsamfunnets mangfold av diskusjonsfora, forstått som kjerneinstitusjoner i demokratiske samfunn. Skoleverket er for eksempel en arena for allmenn innlæring og praktisering av ytringsfrihetens hovedelement – saklig diskusjonskultur.

I siste del stiller jeg normative forskningsspørsmål av konstruktiv karakter. Hva kan og bør vi gjøre for å videreutvikle demokratiet? Det er store muligheter for forbedring, demokratiet som historisk prosjekt er ikke på langt nær avsluttet. Deliberativ demokratiteori åpner opp for tiltak også på lavere og høyere nivåer enn nasjonalstaten. Videreutviklingen kan og bør derfor skje på forskjellige nivåer (lokalt, nasjonalt, internasjonalt) og forskjellige områder, som i skoler og frivillige foreninger, i økonomi og politikk.¹

Allmenn deltakelse, diskursiv meningsdannelse og myndige borgere

De 112 utsendingene til grunnlovsforsamlingen på Eidsvold i 1814 tok det for gitt at det uavhengige Norge skulle ha trykkefrihet (Ringvej 2014: 86). Paragraf 100 ble vedtatt uten debatt og fikk følgende utforming (se NOU 1999: 27, s. 258):

Trykkefrihed bør /skal finde Sted. Ingen kan straffes for noget Skrift af hvad Indhold det end maatte være, som han har ladet trykke eller udgive, medmindre han forsætlig og aabenbar enten selv har viist, eller tilskyndet andre til Ulydighed mod Lovene, Ringeagt mod Religionen, Sædelighed eller de constitutionelle Magter, Modstand mod disses Befalinger, eller fremført falske og ærekrænkende Beskyldninger mod nogen. Frimodige Yttringer om Statsstyrelsen og hvilkensomhelst anden Gjenstand ere Enhver tilladte.²

Den norske regjering oppnevnte i 1996 en ytringsfrihetskommisjon. Den fikk i oppdrag å foreta en ”grunnleggende gjennomtenkning av ytringsfrihetens stilling i vårt samfunn”, ”klargjøre det rettspolitiske grunnlag for grunnlovsvernet av ytringsfriheten” og harmonisere den norske grunnlovsparagrafen med internasjonal lovgivning (s. 15–16, 19–20). Ytringsfrihet omfatter både retten til å ytre seg og til å gi eller motta opplysninger (informasjonsfrihet). Arbeidet skulle munne ut i forslag til en ny grunnlovsbestemmelse. Kommisjonen leverte sin utredning tre år senere: *”Ytringsfrihed bør finde Sted”. Forslag til ny Grunnlov §100* (NOU 1999: 27). I 2004 vedtok Stortinget en ny paragraf som i all hovedsak var slik kommisjonen hadde foreslått.

Kommisjonen henviser til tre felles trekk som går igjen i begrunnelser av ytringsfrihet i forskjellige land: ”Ytringsfrihet begrunnes normalt ved henvisning til tre prinsipper ... Det er sannhetsprinsippet, autonomiprinsippet (’individets frie meningsdannelse’) og demokratiprinsippet” (s. 20).³ Den sentrale ideen er at ytringsfrihet er nødvendig for å stimulere bred meningsdannelse, fremme borgernes selvstendighet og legge til rette for opplyst offentlig meningsdannelse.

Sannhetsprinsippet drøftes i lys av gjennombruddet for moderne vitenskap i Europa. Den nye vitenskapsinstitusjonen gjorde det tydelig at ”sannheten nås gjennom meningsutveksling der fremsatte påstander kan korrigeres i konfrontasjon med andre meninger” (s. 20). Forskere er som andre mennesker både fornuftige og feilbarlige, de trenger korrigerende og inspirasjon fra andre for å forbedre sine oppfatninger. Det argumenteres for at den deliberative strategien som benyttes i vitenskap, det å kontrollere og korrigere kunnskap ved hjelp av åpen diskusjon, i løpet av 1700-tallet ble overført til andre fora. ”Alle offentlig interessante tema bør kunne drøftes ved fri og offentlig meningsutveksling i det offentlige rom” (s. 21). Diskusjoner skulle være styrt av en sannhetsbestrebelse, som i alle fall ville øke sjansen for å ’luke ut mindre gode oppfatninger’ og komme frem til dem ’som er bedre belagt’ (s. 21).⁴

Autonomiprinsippet forutsetter at liberale rettigheter som ytrings- og

livssynsfrihet, er rettsstatlig sikret. I det andre leddet i forslaget til ny paragraf 100 benyttet kommisjonen uttrykket ”individets frie meningsdannelse” (s. 9). Idealet om fri meningsdannelse ”henger nøye sammen med forestillingen om ”det myndige menneske” (s. 21). Med ordet myndig alluderer kommisjonen til Immanuel Kants begrep om autonomi (*Mündigkeit*), til forestillingen om mennesker som tør å tenke selv og forstår at andre mennesker har de samme rettigheter som en selv. Selvstendig tenkning forutsetter diskusjon med andre (se Kalleberg 2011: 286). Ambisjonen om slik ytringskultur kan bare virkeliggjøres i diskusjonspraksis over tid, som samfunnsborgeres myndiggjøring og kyndiggjøring av seg selv i historiske prosjekter. Kommisjonen argumenterer for at dens begrep om ”det myndige menneske” ikke er ensidig individualistisk, som innenfor hovedretningen i angloamerikansk, liberal tradisjon. Personlighet er ikke en naturgitt størrelse. Vi blir formet og omformet i samhandling med andre mennesker gjennom hele livet, i institusjoner som familier, lokalsamfunn, utdanning, arbeidsliv og offentlige fora. ”Samfunnet eksisterer på en måte forut for individet og ikke motsatt, som hos Locke” (s. 21).

Demokratiprinsippet refererer ikke bare til de viktigste strukturelle ordningene som ligger til grunn for at et samfunn er demokratisk, som rett til politisk deltakelse for alle voksne mennesker, frie og regelmessige valg og organisasjonsfrihet. ”Men forut for dette må det finne sted en meningsutveksling mellom myndige mennesker. *Dette kommunikative eller deliberative aspekt ved demokratiet er minst like viktig ...*” (s. 23, min utheving). Kommisjonen legger her ikke frem forslag om en ny form for demokrati. Den fremhever og klargjør det deliberative elementet i demokratiske ordninger og forutsetter at demokratier også er deliberative. Representantene på Eidsvoll vedtok våren 1814 en rettsstatlig grunnlov med relativt bred valgdeltakelse. Den inkluderte 30–40 prosent av alle voksne menn (Kjelstadli 2015: 45), og hadde innebygde krav til ytringsfrihet og opplyst meningsdannelse. Ytringsfrihetskommisjonens utredning og vedlegg (Dahl og Bastiansen 1996), og flere vitenskapelige bidrag (som Sejersted 1978, Slagstad 1998, Kalleberg 2008, Myhre 2012), viser at diskursdemokratiske elementer har vært virksomme i norsk politisk historie i mer enn to hundreår.⁵

Kommisjonens prinsipielle, tresidige begrunnelse for fri meningsutveksling mellom frie borgere i et åpent samfunn uttrykkes i andre ledd i forslaget til ny paragraf 100 (se s. 240–244). I den endelige versjonen som ble vedtatt av Stortinget i 2004, blir begrunnelsen fremhevet både i 2. og 3. ledd:

Ingen kan holdes rettslig ansvarlig for å ha meddelt eller mottatt opplysninger, ideer eller budskap med mindre det lar seg forsvare holdt opp imot ytringsfrihetens begrunnelse i sannhetssøken, demokrati og individets frie meningsdannelse. Det rettslige ansvar skal være foreskrevet i lov.

Frimodige ytringer om statsstyringen og et hvilket som helst annet emne er tillatt for enhver. Det kan bare settes slike klart definerte grenser for denne rett der særlig tungtveiende hensyn gjør det forsvarlig holdt opp imot ytringsfrihetens begrunnelser.⁶

Kommisjonen sammenligner den foreslåtte paragrafen med Paragraf 10 i Den europeiske menneskerettskonvensjon (EMK) og med Paragraf 19 i FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP). Det påpekes at de grunnleggende krav til ytringsfrihet er artikulert i alle tre, men det hevdes (med rette) at den norske bestemmelsen er å foretrekke fordi det er en bedre balanse mellom individuelle og institusjonelle aspekter. Mens de to andre er mer individorientert, fremheves det i den norske at ”ytringsfriheten både har en individuell og samfunnsmessig begrunnelse” (s. 240). Det tydeligste uttrykket for den tunge institusjonelle orienteringen uttrykkes i siste ledd i den nye paragrafen: ”Statens myndigheter skal legge forholdene til rette for en åpen og opplyst offentlig samtale”. Kommisjonen mener også her å tydeliggjøre og forsterke noe som har vært virksomt gjennom hele det norske demokratiprojektet.

Diskursdemokratiske innsikter innlemmet i Grunnlovens paragraf 100

Habermas' historisk-komparative studier og diskursanalytiske demokratiforståelse påvirket både sentrale analytiske grep i utredningen og kommisjonens analyse av norsk historie. NOU 1999: 27 er det sentrale kildegrunnlaget for å dokumentere påstanden om Habermas' innflytelse på denne revisjonen av Grunnloven. Fire bidrag av Habermas nevnes eksplisitt i utredningen: Den historisk-komparative studien om offentlighetens fremvekst og forfall (*Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1962/2005), et delvis selvkritisk forord til andre utgave av denne studien (1990/1999a), hovedverket om kommunikasjon i moderne samfunn (*Theorie des kommunikativen Handelns*, 1981) og en artikkel om utfordringer i flerkulturelle samfunn (1994).

Den diskursteoretiske analysen av demokratiske rettsstater (Habermas 1996), hvor det ble klart at Habermas også er en av samtidens ledende retts-

teoretikere (Baxter 2010), nevnes ikke eksplisitt. Men hovedsynspunkter fra dette andre hovedverket preger grunnbegreper og hovedperspektiver i utredningen, tydeligst via den tredelte begrunnelsen for ytringsfrihet. Kildehenvisningen er her et essay av kommisjonsmedlem Gunnar Skirbekk, professor i filosofi og ekspert på forfatterskapet til Habermas. I en fotnote opplyser kommisjonen at man i innstillingen vil analysere de tre tradisjonelle begrunnelser for ytringsfriheten med utgangspunkt i Skirbekks essay fra 1998 (s. 20). Essayet er basert på Habermas (1996). Den sentrale ideen er at offentlig mening kan og bør bestemme politikkenes hovedlinjer, og at det er mulig å forbedre rasjonaliteten i politiske beslutninger ved å legge til rette for inkluderende, opplyst menings- og viljesdannelse i sivilsamfunnets offentligheter.

Den første gangen kommisjonen nevner Habermas er i diskusjonen av demokratiprinsippet (kap. 2.2.3). Det vises til et radioforedrag av filosofen Helge Høibraaten, som presenterte Habermas for den brede offentlighet i NRKs såkalte P2 akademi. Høibraaten la vekt på den demokratiske betydningen av offentlige fora hvor argumenter teller. Den andre referansen kommer i samme del, via medieviter Jostein Gripsrud. Her vises det til at åpne samfunn stadig trues av "reføydalisering", det vil si at diskusjoner tas ut av den offentlige sfære og inn i "lukkede rom".

Den andre hoveddelen i dette kapitlet (2.3) omhandler kategorisering av ulike ytringsformer, sett i relasjon til de tre hovedbegrunnelsene for ytringsfrihet. Ett av temaene dreier seg om yringer fremsatt i det offentlige rom versus yringer fremsatt i privatsfæren: "En slik 'borgerlig offentlighet' er ikke, som Jürgen Habermas minner oss om, en selvfølge, men et institusjonelt system formet i en historisk prosess" (s. 28). I en fotnote refereres det til Habermas' (1962/2005) historisk- komparative studie av fremveksten og omformingene av offentligheter i vestlige samfunn.

I tredje kapittel drøftes viktige faser utviklingen av ytringsfrihet i Norge. Vi har å gjøre med mer enn individer og idealer, også med institusjoner og historiske prosesser: "Ytringsfrihetens historie er først og fremst en historie om hvordan dette institusjonelle system har vokst frem" (s. 36). Det understrekes at vi har å gjøre med noe historisk nytt, utviklet i det nordvestlige hjørnet av Europa i tidligmoderne tid. "Forestillingen om tvangsfri kommunikasjon og at dette er noe som kan og bør etterstrebes, er nytt" (s. 37). Det uvanlige norske uttrykket som blir brukt her, tvangsfri kommunikasjon, tilsvarende tyske uttrykk Habermas ofte bruker, som *zwangsfre Kommunikation* og "de bedre argumenters tvangsløse tvang" (*zwanglosen Zwang des besseren*

Argumente). Kommisjonens nøkkelideer om fornuftige og feilbarlige menneskers deliberative ”sannhetssøken” og ”åpen og opplyst offentlig samtale”, er hovedtemaer i forfatterskapet til Habermas (Habermas 2008: 11–23). Kapittel 3.5 handler om ”institusjonaliseringen av offentligheten”. Det norske ordet offentlighet tilsvare det tyske *Öffentlichkeit*, hovedbegrepet i Habermas’ bok om offentlighetens fremvekst og forfall.

Kommisjonen utdyper sine poenger ved å diskutere norsk nittenhundretalls historie, blant annet med henvisning til den økende betydningen av aviser, magasiner, kritisk kommenterende journalistikk og alle former for publikasjoner som hadde som mål å bidra til at norsk offentlighet kunne bli mer opplyst gjennom diskusjon. Analysen sammenfattes med et sitat fra Habermas: ”(det) sprang frem fra den private sfæres midte et relativt tett nettverk av offentlig kommunikasjon” (s. 44). Rasjonell offentlig diskusjon i sivilsamfunnet legger grunnlag for mer holdbare offentlige oppfatninger om faktiske forhold (sannhet), og styrker legitimiteten i vurderinger og anbefalinger (riktighet). Ambisjonen var at opplyst menings- og viljesdannelse, formet i alle slags offentligheter og kanalisert via folkevalgte representanter inn i lovgivning, regjering og offentlig forvaltning, skulle definere hovedlinjene i politikken.

Kommisjonen siterer en tekst fra 1835 av den ledende norske politikeren Fredrik Stang (1808–1884), der han insisterte på utviklingen av en opplyst ”almeenvillie” gjennom offentlig deliberasjon, en vilje som må være ”den bevegende Kraft i alle Statsorganismens Retninger” (s. 24). Kommisjonens leder, historikeren Francis Sejersted, som siden 1970-tallet har gjort bruk av offentlighetsteorien til Habermas (se Sejersted 1978), kommenterte sitatet slik: ”Kommunikasjonsteoretikeren Habermas kunne knapt sagt det bedre” (2000: 62). Stangs uttalelse illustrerer en lang deliberativ tradisjon i det norske samfunn. Kommisjonen sammenfatter kapittel 3.5 med å vise til det nye forordet til *Borgerlig offentlighet*: ”Ser vi de forskjellige områder som er nevnt i sammenheng, synes det som vi kan konkludere med Habermas’ ord om at i tidsrommet etter 1814 ’oppstår det så å si fra privatsfærens midte et relativt tett nettverk av kommunikasjon” (s. 44; Habermas 1999a: 81; endret oversettelse).

Kommisjonen karakteriserer det fjerde kapitlet i rapporten som ”en sosiologisk beskrivelse av ytringsfrihetens vilkår i ’det offentlige rom’, som ikke er ett rom, men består av flere offentligheter, som vitenskapen, kunsten, kirken, den nynorske offentlighet, arbeiderbevegelsens organisasjoner og

minoriteters offentligheter mv.” (s. 11–12). Det vises til et bidrag av den samiske filosofen Nils Oskal om samefolkets rettigheter, og nevnes at han er inspirert av Habermas (s. 69). Blant institusjoner som diskuteres er universiteter, almindannende skoler, media og kunst. En del av kapitlet (4.3.5) omhandler ”Informasjonssamfunnet og den digitale revolusjon”. Kommisjonen hevder at Norge har gått over fra å være et industrisamfunn til å bli et informasjonssamfunn. Dette nye perspektivet innebærer at ”man i langt større grad enn tidligere har kommet til å vektlegge kommunikasjon som det sentrale samfunnskonstituerende element”. To grunner til vektleggingen av kommunikasjon fremheves, dels reelle samfunnsendringer, dels utvikling av ”nye begreper for å fange inn fenomener som alltid har vært viktige, men som er blitt tilslørt ved den økonomiske tankegangens dominans” (s. 70). I en utdypende fotnote vises det til innflytelsen fra sosialteoretikere ”som Hannah Arendt, Niklas Luhmann og Jürgen Habermas. Den sistes bok, *Teorien om den kommunikative handling*, står særlig sentralt” (s. 70).

Den siste eksplisitte referansen til Habermas finnes i kapittel seks, om grenser for ytringsfriheten i relasjon til individuelle og offentlige interesser. Kommisjonen anbefaler maksimal ytrings- og informasjons-frihet: ”Det er bare ut fra en slik privatsfære at det kan springe frem et relativt tett nettverk av offentlig kommunikasjon, for å bruke Habermas’ ord” (s. 108). Samspillet mellom privatsfæren og offentligheten er avgjørende for å fremme myndige samfunnsborgere.⁷

Kommisjonen fastslår at norske samfunnsborgerne i dag har oppnådd ”positive rettigheter” og at statens forpliktelser er utvidet til ”aktivt å tilrettelegge for en offentlig samtale og fri informasjonsflyt”. Derfor kreves det på områder som utdanning, forskning og kultur at statlige myndigheter tilrettelegger for åpne og opplyste offentligheter for å stimulere sakssvarende meningsdannelse for å løse felles problemer (se s. 36, s. 249–250). Etablering, drift og utvikling av et system av offentligheter ”kan ikke overlates til markedet” (s. 250). Kommisjonen argumenterer for at det er en indre forbindelse mellom den tresidige begrunnelse av ytringsfrihet og statens bredere demokratiske forpliktelser:

Ser vi på de tre hovedargumentene for ytringsfrihet, sannhetsargumentet, autonomiargumentet og demokratiargumentet, ser vi raskt at for å støtte opp under ytringsfriheten kreves en omfattende institusjonell oppbygging. Den almindannende skole er som sagt den viktigste offentlige institusjon i utviklingen av det offentlige rom og det myndige menneske (s. 36).

Andre offentlige og private institusjoner som nevnes er universiteter, museer, biblioteker, kringkasting og andre massemedier, teatre, forlag og kinoer. Kommisjonen omtaler den nødvendige ”institusjonelle oppbygging” som *ytringsfrihetens infrastruktur*. Ytringsfrihet dreier seg ikke bare om individuelle rettigheter og ferdigheter, men også om institusjoner og deliberativ kultur. Med dette blir den demokratiske statens ansvar for individers og gruppers faktiske ytringsfrihet synliggjort. Vedlikehold og utvikling av det offentlige rom løftes fram som et offentlig ansvar, i tråd med hva som lenge har vært erkjent av den norske stat (se s. 249–250).

Kommisjonen formulerer innsikten om samhandling og institusjoner som et såkalt infrastrukturkrav i sjette og siste ledd i den reviderte paragrafen: *Statens myndigheter skal legge forholdene til rette for en åpen og opplyst offentlig samtale*. ”Åpne og opplyste offentlige samtaler” er synonymt med velfungerende ”diskurser” eller ”offentligheter”. Infrastrukturkravet dreier seg om hvordan borgerne kan og bør organisere sin egen menings- og viljesdannelse. I demokratiteoretiske termer dreier det seg om at det er de frie og like medlemmer av *demos* som gjennom egenaktivitet og folkevalgte representanter former de lover og tiltak som de selv underkaster seg. Dette er en forståelse man også finner belegg for i norsk historie, som i Norges første nasjonalsang, *Sønner av Norge*. Her heter det i femte vers blant annet: ”Frit tør han tænke, og frit tør han tale – *Villig dog lyder han selvgivne Love ...*”

Demokratiske samfunn med velfungerende markedsordninger og effektiv statsforvaltning er også avhengige av å opprettholde lønnsomhetsfrie og forvaltningsfrie soner, områder som primært preges av kraften i de bedre argumenter. Det må derfor skapes og opprettholdes robuste arenaer, slik at de bedre argumenter i størst mulig grad kan påvirke samfunns- og kulturutviklingen. Offentlig og privat institusjonelt design kreves for å opprettholde et tilstrekkelig antall velfungerende offentligheter.

Kommisjonen har ingen eksplisitt referanse til Habermas i diskusjonen av infrastrukturkravet. Men slik institusjonell tenkning preger hele hans forfatterskap, ofte fokusert på betydningen av samfunnets rettslige infrastruktur (Specter 2010). Den klassiske boken om offentlighetens fremvekst og strukturforvandling er basert på en forståelse av samspillet mellom individer og ideer, institusjoner og makro-historiske prosesser. Det gjelder også tilrettelegging fra den demokratiske stat. I de moderne velferdsstater videreutvikles liberale rettigheter til også å være allmenne rettigheter til deltakelse. Det er ”først statens formingsgaranti som sørger for sjanselik tilgang til of-

fentligheten ...” (Habermas 1962/2005: 281). Et nyere eksempel på slik tenkning hos Habermas finner man i en artikkel om seriøse aviser, med utgangspunkt i problemer for *Boston Globe* og *Süddeutsche Zeitung*. Kvalitetsaviser er fora for opplyst meningsdannelse og henvender seg til leserne i deres roller som samfunnsborgere, ikke som forbrukere. Avisene bidrar til dannelse av en stimulerende og orienterende kraft (energi) i offentligheten. Habermas konstaterer at offentlige myndigheter er forpliktet til å sikre befolkningen tilgang på elektrisitet. ”Burde de ikke ha et lignende ansvar for tilgang til denne andre typen ’energi’? Når man ikke har en stadig tilførsel av denne får man forstyrrelser som rammer den demokratiske stat” (Habermas 2009b: 136).

Deliberativt demokrati og det legitime maktkretsløp

Hva slag demokratiforståelse har blitt tydeliggjort og forsterket i norsk konstitusjonell tenking med revisjonen av paragraf 100? Om vi følger språkbruken til Habermas, omtaler han sin modell som *diskurs*-demokratisk. Han profilerer seg i forhold til en *liberal* og en *republikansk* modell, samtidig som han reviderer og innarbeider hovedelementene i de to andre modellene i sin egen overordnede forståelse av demokrati. Samtidig innarbeides naturligvis innsikter fra samtidens mest avanserte, empirisk baserte demokratiteori (se Habermas 1996, 1999a, 2006, 2009a; Dahl 1989). Den diskursdemokratiske modellen presenteres i det følgende først med fokus på de tre institusjonelle byggeklossene i samtidens demokratier (sivile rettigheter, inkluderende deltakelse og opplyst meningsdannelse), deretter ved å tolke demokratisk samfunnsstyring med utgangspunkt i en modell av legitimt maktkretsløp.

Før vi ser nærmere på de tre institusjonelle byggeklossene, kan det være nyttig å reflektere litt over vitenskapelig begrepsdannelse. Til forskjell fra naturfagene står begrepsdannelse i hermeneutiske fag, som samfunnsfagene, i en indre forbindelse med den sosiale realitet som dokumenteres og analyseres. Samfunnsforskere lærer av aktører og ordninger i feltet, aktørene i feltet kan lære av forskere (se Kalleberg 2015: 198–200). Tocqueville lærte nye ting om demokrati på sin forskningsreise i USA i 1831. De som leste *Om demokratiet i Amerika*, lærte nye ting av Tocqueville. Nye ideer kan bidra til samfunnsendring. Slik gjensidig læring og påvirkning er naturligvis umulig i fag som kjemi og fysikk.

Hvilke land tenker vi ut fra og lærer av når vi søker å si noe generelt om demokratiske nasjoner, og ikke vil la oss fange av ett eller noen få samfunn

eller av abstrakte forestillinger? La oss ta utgangspunkt i en engelsk rangering av samtidens politiske regimer (*Economist Intelligence Unit* 2014). Rangeringen er basert på 60 indikatorer innenfor fem kategorier: frie og rettferdige valgprosesser, sivile rettigheter, regjeringens funksjonsdyktighet, politisk deltagelse og politisk kultur. 167 land, som omfatter mesteparten av verdens befolkning, blir ordnet i fire grupper: 24 velfungerende demokratier, 52 mangelfulle demokratier, 39 hybride regimer og 52 autoritære. Norge rangeres i 2014 som det mest demokratiske land i verden, Nord Korea som det mest autoritære. Fra år til år kan land flyttes mellom kategorier. Italia ble for eksempel nedgradert fra gruppe 1 til 2, blant annet på grunn av Berlusconis medielover.⁸

En generell tenkning om demokrati bør rimeligvis ta utgangspunkt i velfungerende demokratier. 15 av de 24 velfungerende demokratiene ligger i Europa, 2 i Nord-Amerika, 4 i Asia, 2 i Latin-Amerika og 1 i Afrika. De 24 landene er, i indeksens rangorden: Norge, Sverige, Island, New Zealand, Danmark, Sveits, Canada, Finland, Australia, Nederland, Luxembourg, Irland, Tyskland, Østerrike, Malta, Storbritannia, Uruguay, Mauritius, USA, Japan, Sør Korea, Spania, Frankrike og Costa Rica. Innenfor gruppen er det store variasjoner i utformingen av de tre demokratiske byggeklossene, deres relative tyngde og sammenkopling. Og det er naturligvis alle slags forskjeller når det gjelder økonomisk struktur, geopolitisk plassering, politiske skillelinjer, sosio-kulturelle, religiøse og historiske tradisjoner. Men på et generelt nivå kan vi skille ut de tre nevnte byggeklossene i disse landenes institusjonelle design, indikert med stikkordene individuelle rettigheter, inkluderende politisk deltakelse og opplyst meningsdannelse.

For det første, *individuelle rettigheter*. En demokratisk konstitusjon skal legge til rette for og garantere rettslig beskyttelse av en privatsfære. Enhver statsborger skal ha de samme grunnleggende friheter som enhver annen. Det dreier seg eksempelvis om rettssikkerhet, likhet for loven, vern av privat-eiendom, tros- og livssynsfrihet. Det er først og fremst demokratiske rettsstater, med monopolisering av tvangsmakt og velfungerende byråkratier (Weber), som har håndhevet og (i stor grad) virkeliggjort slike rettigheter.

For det andre, *inkluderende politisk deltakelse*. En demokratisk konstitusjon skal legge til rette for bred politisk deltakelse. Alle voksne mennesker må ha stemmerett. En sentral ordning er frie, regelmessige og rettferdige valg. Borgerne skal ha mulighet for selv å kunne bli valgt, det skal være konkurranse mellom forskjellige partier. Borgerne må ha de samme rettigheter når det gjelder å danne foreninger. Det må være samlende offentligheter relatert til

overordnede beslutninger av felles interesse, for eksempel om skole, velferd, klima, økonomisk (u)likhet og konflikthåndtering. I velfungerende demokratier forutsettes det at beslutningene iverksettes av kompetente, effektive og hederlige forvaltningsenheter (se Fukuyama 2014). Folkevalgte forsamlinger står under handlingstvang. De fatter derfor de fleste beslutninger basert på flertallsprinsippet: "... unanimity is neither feasible nor desirable as a general rule for collective decisions" (Dahl 1989: 90). Dette betyr naturligvis ikke at flertallet alltid har rett eller gjør det rette.

For det tredje, *opplyst meningsdannelse*. En demokratisk konstitusjon skal legge til rette for demokratisk samfunnsstyring basert på åpne og opplyste ordskifter. Dette krever en omfattende infrastruktur, som et mangfold av uavhengige massemedier, allmenne ferdigheter og kunnskaper (som leseferdigheter), yrings- og informasjonsfrihet, alle slags uavhengige offentligheter. Nasjonale demokratier forutsetter en differensiering mellom en skattebasert stat og markedsøkonomi. Det forutsettes ikke at det må dreie seg om dagens finanskapitalisme eller kapitalistisk markedsøkonomi, bare en eller annen form for markedsøkonomi (se Lindblom 2001). Dessuten kreves velfungerende offentligheter med forankring i et sivilsamfunn, lokalisert mellom offentlig forvaltning og markedsøkonomien. En sentral infrastrukturoppgave er å legge til rette for at sivilsamfunnets offentligheter får tilstrekkelig institusjonell tyngde i forhold til marked og forvaltning (se min innledning til Habermas 1999: 32–36). Individuer og grupper i sivilsamfunnet må ha tilgang til offentlighetene, og offentlighetens arenaer må ikke monopoliseres av politiske, sosiokulturelle, religiøse eller økonomiske interesser.

Habermas profilerer sin teori i forhold til to demokratiteoretiske tradisjoner og viser hvordan hver av dem har sitt tyngdepunkt i en av de tre institusjonelle byggeklossene. I *liberal* teori i tradisjonen fra John Locke, fokuserer man på individene og deres rettigheter til liv, frihet, eiendom og lykke. Demokratiets kjerne er å finne i ahistoriske rettigheter, om de nå er forstått som naturrettslig eller religiøst begrunnet.⁹ I *republikansk* tradisjon fra James Harrington, James Madison og Rousseau, er fokus ikke rettsstaten, men folkesuvereniteten og borgernes politiske deltakelse. Folket konstituerer seg selv gjennom politisk deltakelse.

Den *diskursteoretiske* modellen, i tradisjonen fra Kant, J.S. Mill og John Dewey, er fokusert på organiseringen av opplyst og inkluderende offentlig meningsdannelse. Modellen beskrives et sted slik (Habermas 1996: 442):

In the proceduralist paradigm, the public sphere is not conceived simply as the back room [bedre oversettelse: *forecourt*] of the parliamentary complex, but as the impulse generating periphery that *surrounds* the political center: in cultivating normative reasons, it affects all parts of the political system without intending to conquer it. Passing through the channels of general elections and various forms of participation, public opinions are converted into a communicative power that authorizes the legislature and legitimates regulatory agencies ...

Her identifiseres hovedelementer i et ønskverdig, legitimt demokratisk maktretsløp (Habermas 1996: 315–328, 341–387, 1999b: 75–78; Kalleberg 2010: 199–200).¹⁰ Alle slags uformelle fora i sivilsamfunnet kan påvirke formelle institusjoner som partier, folkevalgte forsamlinger, regjeringer, offentlig forvaltning og domstoler. *Offentlig mening*, som uformell makt formet i sivilsamfunnets offentligheter, kan omformes til *kommunikativ makt* i bredere offentligheter. Synspunkter sluses inn i folkevalgte forsamlinger og politisk styrt forvaltning. Kommunikativ makt omsettes dermed i *administrativ makt* via lover og politiske tiltak. En sterk stat, effektivt offentlig byråkrati og et velfungerende sivilsamfunn, er nødvendig for demokratisk myndig- og kyndiggjøring. Det er enkelt å illustrere modellen med erfaringer fra kvinnebevegelsens historie de siste 40–50 årene.

Et av fremskrittene med den diskursive modellen er at den gir en mer realistisk forståelse av relasjonene mellom de institusjonelle byggeklossene. Man må ikke ensidig velge mellom den liberale vekten på privatsfærens individuelle rettigheter, republikansk bred deltakelse og folkeflertall, eller diskursteoretisk opplyst diskusjon. Privat og offentlig autonomi, rettsstaten og folkesuvereniteten, er begrepsmessig like opprinnelige og forutsetter hverandre. Borgere i et konstitusjonelt demokrati skal ha de samme grunnleggende rettigheter. Som statsborgerlige lovgivere utøver de sin offentlige autonomi gjennom sine representanter (Habermas 1996: 104). Vi kan gjøre bruk av våre deltakerrettigheter fordi en velfungerende stat sikrer alle mest mulig like rettigheter som medlemmer av *demos*. ”Demokrati” viser altså til alle tre byggeklosser og samspillet mellom dem, ikke bare til ett av elementene. Demokratiet omfatter liberale rettigheter, inkluderende deltakelse og diskusjonsbasert meningsdannelse. Det diskursive elementet oppfattes her som det sammenbindende kjerneelementet i demokratimodellen. I den forstand er ytringsfriheten en overordnet demokratisk verdi.

Demokrati – et historisk prosjekt som kan og bør videreutvikles

Sosiologer og andre samfunnsvitere kan stille to typer av legitime forsknings-spørsmål: deskriptivt-forklarende og normativt-vurderende (se Kalleberg 2009: 262–266, 2016). Frem til nå har jeg hovedsakelig holdt meg til første type spørsmål, i denne delen stilles den andre typen: Hvordan skal vi vurdere faktiske forhold, i Norge og andre land? Hva kan og bør vi gjøre for å videreutvikle demokratiet? Det er store muligheter for forbedring, demokratiet som historisk prosjekt har vært langvarig, men er ikke avsluttet. Diskursiv demokratiteori åpner for diskusjoner og tiltak også på lavere og høyere nivåer enn nasjonalstaten.

Det er noe litt paradoksalt i det at demokratiteorien til en sosiolog øvde så stor innflytelse på Ytringsfrihetskommisjonen. Som fag betraktet har sosiologien lidd under et demokratiteoretisk underskudd. Vi har få deskriptivt-forklarende studier av demokratiske prosesser og enda færre normativt-vurderende bidrag. Dette er ikke temaer som sto sentralt hos fagets kanoniserte klassikere (Marx, Weber, Durkheim). Situasjonen kunne ha vært annerledes om Toqueville også hadde blitt kanonisert. Demokrati ble heller ikke noe sentralt tema i sosiologien etter 1945. Mertons forfatterskap er symptomatisk. Demokratiteori sto sentralt i noen arbeider før 1950, men ble senere ikke fulgt opp (Kalleberg 2010). I samtiden legger imidlertid enkelte ledende sosiologer, som Giddens (1994) og Habermas, vekt på rettsstatlig demokrati som det frihetlige kjerneelementet i funksjonelt differensierte nasjonalstater. Dette åpner for å bringe demokratitemaer inn i sentrum av faget og knytte dem til grunnleggende innsikter om menneske og samfunn.

Med Darwin kan vi hevde at mennesket er det eneste pattedyret som er fritt og ansvarlig (se Svendsen 2013: 28). Dette er i samsvar med en grunnleggende innsikt om mennesker i samtidens post-scientistiske sosialteori (se Kalleberg 2007, 2009, 2010, 2016). Vi er naturligvis fremmedbestemte vesener, objekter, produkter av arv og miljø. Men vi er først og fremst subjekter, selvbestemmende vesener som definerer og redefinerer oss selv og våre institusjoner (se Kalleberg 1984: 375–380). Bestrebelse på demokrati og fortsatt demokratisering er det viktigste uttrykket i moderne samfunn for denne frihets- og ansvarlighetsdimensjonen. Dette kan og bør begrunne at demokrati, selvbestemmelse og likeverdig styring i alle slags institusjoner, bør stå sentralt både i sosiologifaget og i flere andre kultur- og samfunnsfag. Demokrati er altfor viktig til at det kan overlates til ett fag. Demokrati er vår eneste

realistiske, utopiske visjon for en egalitær og selvstyrt framtid. Det burde ikke være vanskelig for noen, skolebarn inkludert, å forstå den grunnleggende demokratiske innsikten om at hver enkelt av oss bare kan bli fri hvis andre mennesker også er frie.

Flere polyarkier, overnasjonal demokratisering, fra polyarki til demokrati

Demokratiteoretikere bruker noen ganger ordet ”demokrati” for å identifisere en fremtidig tilstand. Formelen til Giddens (1994) er ”demokratisering av demokratiet”, den til Habermas at ”demokratiet er et ufullført historisk prosjekt”. Robert Dahl skiller mellom dagens eksisterende ”polyarkier” (styre ved mange) og fremtidige ”demokratier” (1989: 213–224). Den normative formelen er: Fra polyarki til demokrati. I denne terminologien er land som New Zealand, Sør-Korea, Norge, Uruguay og Canada polyarkier. ”Demokrati” viser da til en fremtidig situasjon hvor demokratiske verdier er realisert i vesentlig større grad enn i dag. Slike synspunkter stiller både samfunn og samfunnsvitere overfor utfordringer. Tre dimensjoner for fremtidig demokratisering skal diskuteres her: 1) øking av antall polyarkier, 2) økende demokratisk innflytelse på internasjonale, overnasjonale og globale forhold, og 3) utvikling av eksisterende polyarkier i retning av demokratier.

Antall polyarkiske demokratier kan økes. Trass i kolonialisme, verdenskriger og totalitarisme ble man i det tjuende århundre også vitne til demokratiske landevinninger. I først tiår av 1900-tallet levde ti prosent av verdens befolkning i demokratiske polyarkier, hundre år senere gjaldt det halvdelen (Dahl og Stinebrickner 2003: 83). Dette samsvarer med klassifiseringen til *Economist Intelligence Unit* (2014). I tillegg til de 24 velfungerende demokratier opereres det her også med 52 mangelfulle, med land som India, Italia, Sør-Afrika og Israel. Omkring halvparten av verdens befolkning lever ifølge denne indeksen i et mer eller mindre velfungerende polyarkisk demokrati. Den andre halvparten lever i hybride regimer (39 land, med land som Tyrkia og Pakistan) og i autoritære regimer (52 land, som Russland, Kina og Saudi-Arabia).¹¹

Man kan også studere fortsatt demokratisering ved å dokumentere, analysere og vurdere hvilke institusjoner for styring på internasjonalt og overnasjonalt nivå som finnes og bør finnes. I en verden hvor markedskrefter binder verdens nasjoner og regioner stadig tettere sammen, har det blitt en

påtrengende utfordring å utvikle politisk styring på nivåer over nasjonalstaten, som gjennom FN, Verdensbanken og regionale sammenslutninger. Den europeiske union er det viktigste eksemplet på demokratiske nasjonalstaters samordning på regionalt nivå. De 28 nasjonalstatene i EU har omkring en halv milliard innbyggere. EU er en økonomi omtrent like stor som den kinesiske og amerikanske. Men EU har ingen tilsvarende politisk innflytelse. Det er hverken realistisk eller ønskelig at EU vil finne sin form som en gigantisk nasjonalstat, à la Tyskland eller USA. Det kan være en historisk ny type transnasjonal, demokratisk styring som er under utvikling (se Habermas 2014; Olsen 2010). En ny, felles demokratisk kultur i Europa, vil ikke kunne være basert på etnisitet og religion, men på demokratiske rettsstaters innebygde verdier (som menneskerettigheter, inklusjon, deliberasjon) og presserende problemfelleskap – som knyttet til klimaendringer, migrasjon, bærekraftige velferdsstater og internasjonal konflikthåndtering. Det kan også være at det som nå utvikles i Europa vil forbli en mer eller mindre effektiv og legitim form for teknokratisk, ”byråkratisk forhandlingssystem” mellom nasjonalstater (Dahl 1999).

Eksisterende polyarkier kan demokratiseres langs mange dimensjoner. Her er fire illustrasjoner. 1) Implementering av demokratiske styreformer på nye områder, som i arbeidsorganisasjoner (Kalleberg 1984, Dahl 1985). 2) Forbedring av deliberativ kvalitet i offentlige ordskifter, som i massemedier (Habermas 2008) og i sosiale medier (Enjolras m.fl. 2014). 3) Forsterket utdanning og sosialisering av barn og unge som myndige og kyndige kultur- og samfunnsborgere, ikke bare som arbeidstakere og forbrukere (Kalleberg 2011, Berge og Stray red. 2012). 4) Omforming av institusjoner for å gi oss bedre muligheter til å utforme og iverksette langsiktige, kunnskapsbaserte tiltak for å løse strukturelle problemer, som de knyttet til bærekraftig utvikling (Lafferty 2012). I det følgende ser jeg nærmere på andre og tredje punkt.

Deliberativ kvalitet i sivilsamfunnets offentligheter

Den epistemiske kvaliteten på diskusjonene i sivilsamfunnets offentligheter er en stor utfordring i samtidens demokratier. Kvaliteten kan blant annet bli underminert av vitenskapelig analfabetisme, politisk apati, kommersialisering av offentlige rom, politisk korrekthet, massemedier som ikke er seriøse og uavhengige, eller trusler overfor meningsmotstandere via sosiale medier (se f. eks.

Habermas 2009a: 174–181). Hvilke deliberative krav bør vi som demokratiske borgere underkaste oss? Noen refleksjoner med utgangspunkt i diskursanalyse kan bidra til å knytte sammen generell demokratiteori og hverdagslig praksis.

Basert på diskursetisk analyse har Habermas (1999d: 133–140) utdypet kravene til *diskusjonsprosesser* i arenaer som skal sikre opplyst, offentlig meningsdannelse om spørsmål av felles interesse. Innenfor en nasjon omfatter dette uformelle og formelle arenaer på alle nivåer, fra diskusjonsfora i videregående skoler og alle slags frivillige foreninger til nasjonale, samlende massemedier og parlamenter. Diskusjonen og dens resultater ordnes tradisjonelt aristotelisk, som forutsetninger om: prosesser (retorisk nivå), prosedyrer (dialektisk nivå) og konklusjoner (logisk nivå). 1) Krav for å sikre at det er kraften i de bedre argumenter som styrer meningsdannelsen. Det dreier seg om krav til diskusjonsprosessens åpenhet (grad av inklusjon), prosessens deskriptive og normative rasjonalitet (alle relevante innspill er tillatt, relevante interesser skal man ta hensyn til) og prosessens tvangfrihet (frihet fra indre og ytre tvang, som selvsensur eller voldstrusler). 2) Det stilles krav til diskursive prosedyrer, eksempelvis påbud om at deltakerne, når det trengs, er forpliktet til å begrunne egne bidrag eller kritikken av andres. 3) Konklusjoner – som påstander om faktiske forhold, forklaringer, vurderinger og anbefalinger om hva som bør gjøres – skal være rasjonelle. De skal eksempelvis ikke inneholde selvmotsigelser, være konsistente og være basert på enhetlig språkbruk.

Homo sociologicus er et kognitivt vesen som baserer sin situasjonsforståelse, sin aktivitet og passivitet, på grunner (Kalleberg 2010: 187–192, 2009: 252–255). De fleste grunner i velfungerende hverdagspraksis er underforståtte, mange av dem er uklare og uholdbare. Slik er det vanligvis. Når samhandling stopper opp og aktører trenger å begrunne seg overfor hverandre, er det gjerne fire hovedtyper av grunner som må avklares: 1) oppfatninger om faktiske forhold (er virkeligheten faktisk slik?; er dette en god forklaring av en endring?); 2) vurderinger av forhold (er denne fordelingen, normen eller dette tiltaket rett og rimelig?); 3) aktørens oppriktighet (sier de det de mener, mener de det de sier?); og 4) språklig ukklarhet (er vi skinn(u)enige på grunn av mangetydige ord eller språklig ukklarhet?). Disse prosessene i dagliglivet er kognitive, basert på deskriptive og normative grunner og språklig eksplisering. Grunner kan kritiseres, forsvares, forkastes og revideres. *Homo sociologicus* er et rasjonelt vesen, både fornuftig og feilbarlig. De andre pattedyrene baserer ikke sin atferd på kritiserbare og reviderbare grunner. Å være rasjonell viser ikke til det å alltid

ha rett, men til å kunne forsvare eller forkaste grunner med bedre grunner, basert på erfaring og kritikk. Mennesket er dermed et lærende vesen som kan la seg lede av kraften i de bedre argumenter.¹²

Det er en allmenn innsikt i mye sosialteori (som Husserl og Habermas), vitenskapsfilosofi (som Peirce og Popper) og vitenskapssosiologi (som Merton, Boudon og Ziman) at vitenskap i siste instans er systematisert sunn fornuft. Det dreier seg om rendyrking av dagliglivets argumentasjon i en spesialisert institusjon. Demokratisk og vitenskapelig etos er derfor preget av liknende verdier og normer. Fornuftig og feilbarlig diskusjon kjennetegner kollektiv meningsdannelse på begge områder (Kalleberg 2010: 192–199). Selvfølgelig er det vesentlige forskjeller mellom demokratiske offentligheter og vitenskapelige. Flertallsavgjørelser er en legitim prosedyre i folkevalgte forsamlinger, en perversjon i vitenskap.

Vi kan dermed lære vesentlige ting om allmenn offentlig debatt ved å studere vitenskapens diskursnormer. Etter at vitenskapelig virksomhet ble institusjonalisert på 1600- og 1700-tallet, har vitenskapen også virket tilbake på diskursene i politikk og samfunnsliv. En allmenn lærdom fra vitenskap dreier seg om institusjonalisert *saklig diskusjonskultur*. Det er ikke nok å bare se på individers tenkemåter og moral. Å være forsker er en sosial rolle, forankret i institusjoner, regulert av institusjonelle imperativer som disiplinerer den enkelte forsker til å følge normer, særlig dem som regulerer saklig og effektiv diskusjon i produksjon og testing av kunnskap og innsikt. Forskere har ikke bare yringsrett i forskningens offentligheter, de har også yringsplikt, de skal publisere. De har også plikt til å svare på begrunnet kritikk og eventuelt revidere og forkaste tidligere oppfatninger. Velfungerende forskningsmiljøer er ikke maktfrie arenaer, de er rendyrkede diskurser hvor den kollektive meningsdannelsen er styrt av kraften (makten) i de bedre argumenter. Vitenskapens sannhetsbestrebelse er en *verdi i seg selv*. Vitenskapens etos er også av *instrumentell* karakter, tilretteleggende for en yringskultur som skal fremme effektiv produksjon og testing av ny kunnskap og innsikt. Generelle juridiske reguleringer, som sikring av akademisk frihet, kan lage gode rammer rundt slik yringskultur, men kulturen kan ikke opprettholdes med juridiske virkemidler. Kulturen må internaliseres, praktiseres, forsvares og utvikles av personer som forstår at den er sakssvarende, legitim og effektiv (Se Ziman 2000, Kalleberg 2007).

Som fornuftige, feilbarlige og korrigerbare individer, trenger vi alle å bli disiplinert av institusjonelle imperativer i våre roller som deltakere i offentlig

menings- og viljesdannelse. Flere bidrag i samtidens debatter om ytringsfrihet etterlater et inntrykk av at individer utelukkende har juridisk rett til å si hva som helst, men ingen forpliktelse til å begrunne, høre på og lære av andre. Det er riktig at ytrings- og informasjonsfrihet er en verdi i seg selv, en rettsstatlig sikret menneskerett, uunnværlig i demokratier. Ytringsfriheten er også en kulturverdi i sin egen rett, og en institusjon med en instrumentell side: å legge til rette for åpne og opplyste offentlige samtaler, for saklig diskusjonskultur. Ytringsfriheten er ikke en rett designet for å dyrke lukkede sinn, døve for medborgeres argumenter, interesser, frihet og verdighet. Ytringsfriheten må internaliseres, praktiseres, forsvares og utvikles av medborgere som forstår at den er sakssvarende, legitim og effektiv.

Innenfor det analytiske rammeverket som er utviklet her, kan også normative synspunkter kritiseres og revideres kognitivt ved hjelp av kraften i de bedre argumenter (Habermas 1999c, 1999d; Kalleberg 2009). I fora preget av saklig diskusjonskultur kan både deskriptive og normative påstander klargjøres, svekkes og styrkes ved hjelp av grunner. Derved får demokratisk menings- og viljesdannelse en "kognitiv funksjon" (Habermas 2009a: 146–152).

Sammenlignet med samfunnsøkonomi og statsvitenskap er sosiologiens hovedstrømmer fortsatt non-kognitivistiske når det gjelder normer. Vanlige scientistiske, implisitte forutsetninger blant sosiologer, er at normer i siste instans er basert på makt, vane (tradisjon, konvensjon) og ikke-rasjonelle følelser.¹³ Men dette er en form for virkelighetsblindhet. Normativ analyse basert på korrigerbare talehandlinger, eksempelvis à la Habermas eller Boudon, er mer virkelighetsnær overfor hverdagslivets normative praksis, om det nå gjelder det alminnelig hverdagsliv eller forskeres spesialiserte hverdag (se Kalleberg 2007, 2009).

I moderne, flerkulturelle samfunn kan man ikke begrunne normer som skal gjelde for alle, som religions- og livssynsfrihet, metafysisk, religiøs og ahistorisk. Man kan ikke henviser til en særskilt religion eller tidløs naturret. Slike normer må dokumenteres, ekspliseres, vurderes og begrunnes med tanke på sin legitimitet og effektivitet i forhold til dem som berøres. Til forskjell fra diskusjoner om en deskriptiv påstands sannhet har vi her ikke noen diskurs-ekstern instans for korrigering. Vi er henvist til hverandre, til størst mulig grad av enighet om normers gyldighet (Kalleberg 2009: 259–262). Vi er da avhengige av et eller annet universaliseringsprinsipp, for eksempel det Habermas har utformet for universalistiske moralnormer, som om rettferdighet og likhet: "... en norm nettopp er gyldig dersom de sannsynlige kon-

sekvensene og bivirkningene som en allmenn etterlevelse av den formodes å ha for interessesituasjonen og verdiorienteringen til *hver enkelt*, tvangsfritt kunne ha blitt akseptert av *alle* berørte i *fellesskap*” (1999c: 208).

Utdanningsinstitusjonene og saklig diskusjonskultur

Altfor ofte har diskusjoner om ytringsfrihet et ensidig fokus på massemedia og sosiale medier. Men i moderne kunnskapssamfunn som det norske, er skolene fortsatt de mest innflytelsesrike kulturinstitusjonene. Hele befolkningen er her deltakere i mange og formende år. Her møtes, og bør møtes, elever med forskjellig sosial, etnisk og religiøs bakgrunn. Ytringsfrihetskommissjonen legger med rette avgjørende vekt på skoleverkets betydning for ytringsfrihet og demokratisering i norsk historie (se også Slagstad 1998: 93–108). Den norske satsingen på økonomisk vekst, demokratibygging og kulturutvikling i andre halvpart av 1800-tallet var uvanlig vellykket. På slutten av 1800-tallet hadde Norge utviklet seg til å være et av de rikeste og mest moderne landene i verden. Opplysningsnivået var høyt, en følge av et utbygd skolesystem for alle. Man hadde nesten ingen analfabetisme, i kontrast til land sør og sørøst i Europa. For å forklare denne vellykkede utviklingen legges det vekt på mange forskjellige faktorer i en sammenfattende historisk studie, faktorer som egalitær sosialstruktur, Grunnloven, rettsstatlige ordninger, effektiv og ukorrupt forvaltning. ”Aller viktigast var nok skulesystemet” (Myhre 2012: 216).

I et moderne, flerkulturelt samfunn som det norske, kanadiske eller nederlandske, er det bare et mindre sett av verdier borgerne fullt ut kan ha felles. Disse er knyttet til demokratiets tre byggeklosser – inklusjon, menneskerettigheter, opplyst meningsdannelse.¹⁴ I utdanning på alle nivåer, fra førskole til doktorgrad, bør man både lære om og praktisere disse. Dette bør inkludere læring om polyarkisk demokrati, om dets ærerike og smertelige historie (som Dahl 2003: 7–72) og fremtidige utfordringer. I Norge kan det innebære et fokus på de generasjonene som så og virkeliggjorde de mulighetene som åpnet seg på 1800-tallet. Deres ytelser satte krevende standarder for generasjonene etter dem. Hvordan skal vi i dag klare å komme på deres kreative nivå? Undervisningen bør også omfatte forhold vi ikke er stolte av, som den opprinnelige paragraf 2 i Grunnloven som nektet jøder adgang til landet. Ydmykhet er ikke bare viktig for å oppnå fremgang i vitenskap, men også i kulturell og demo-

kratisk innsikt (Kalleberg 2011: 107–109). De fleste land, inklusive Norge, har noe å lære av etterkrigstidens Tyskland i sitt oppgjør med egne feiltakelser, misgjerninger og unnfalldenhet (se Specter 2010).

Elever og studenter bør praktisere demokrati, som gjennom alle slags former for medvirkning i skolehverdagen eller i skolens samspill med omgivelsene. Det har kommet mange forslag de senere årene (se for eksempel Berge og Stray 2012). Her skal jeg ikke gå nærmere inn på forskjellige former for medvirkning, men ta for meg en grunnleggende dimensjon knyttet direkte til ytringsfriheten, til det å kunne delta som samfunnsborger i offentlig, opplyst meningsdannelse om spørsmål av offentlig interesse. Her kan og bør utdanningsinstitusjonene være det viktigste tiltak for tilrettelegging for sosialisering av hele befolkningen til mer myndige og kyndige samfunnsborgere. I skolehverdagen kan alle lære om, og selv praktisere, saklig diskusjonskultur, kjernen i ytringsfriheten. Deltakelse i demokratiske diskurser, i åpne og opplyste offentlige samtaler, krever at vi først og fremst er samfunnsborgere i sivilsamfunnet, ikke arbeidstakere eller forbrukere på markedet. Når vi skaffer oss kunnskap og innsikt, og deltar i offentlig meningsdannelse i lokale eller bredere fora, deltar vi i en borgerrolle hvor vi er forpliktet til å argumentere, inklusive å ta hensyn til at andre har de samme rettigheter som vi selv har.

I Norge er det ikke vanskelig å bli enige om slike generelle synspunkter. Det vanskelige er å konkretisere dem. Et eksempel er en offentlig utredning om høyere utdanning (NOU 2008: 3). Her ble det utmerket argumentert også for utdannelsens kulturelle og demokratiske betydning. Hva dette mer konkret skulle bety i kunnskaper, holdninger og ferdigheter, forble derimot uklart gjennom resten av utredningen (Kalleberg 2011: 276–279). Hovedmåten å gjøre det klart og konkret er etter mitt skjønn ikke å søke til bestemte fag (som filosofi og ex.phil.) eller bestemte tradisjoner (som Humboldt). Det er snarere å tydeliggjøre de nyttige undervisningsfagenes grunnleggende verdier, normer og ferdigheter, om det nå er kjemi, historie eller sosialt arbeid. Kjerneelementet i alle vitenskapsbaserte fag er *saklig diskusjonskultur*, grunnlaget for vitenskapens epistemiske og etiske enhet (Kalleberg 2011: 277–282).

Denne argumentasjonen har relevans for hele utdanningssystemet. Kunnskapsgrunnlaget for utdanningssystemet i dagens demokratiske polyarkier er frembrakt av forskjellige vitenskapelige disipliner, naturfag, teknologi og matematikk, biologi og helsefag, kultur og samfunnsfag. Utdanningsinstitusjoner er de best egnede steder for opplæring av alle samfunnsborgere i

de normer, holdninger og ferdigheter som trengs for å delta i saklige diskusjoner, som respekt for kjensgjerninger, klarhet, konsistens, respekt for opponenter, åpenhet for egen feilbarlighet, villighet til å begrunne og korrigere egne synspunkter. Slik diskusjonskultur kan forstås og praktiseres av elever og studenter på alle nivåer i utdanningssystemet.

I den senere tid er det kommet offentlige utredninger som indikerer at disse generelle innsiktene er modne for konkret politikkkutforming i Norge. Her har vi muligheten for å bli en modell for andre demokratier. I en offentlig utredning fra 2011 om integrasjon av innvandrere, stilte man spørsmålet om ”hvilke felles verdier skal utgjøre det felles grunnlaget i vårt multikulturelle samfunn” (NOU 2011: 14, s. 310). I svaret ble det blant annet referert til en tidligere offentlig utredning om formålsbestemmelsen i norske skoler (NOU 1997). ”Vitenskapelig tenkning” ble her identifisert som en av de få felles verdier for alle borgere i et multikulturelt samfunn, sammen med menneskerettigheter og demokrati (NOU 2011: 14, s. 325–26).

Men istedenfor individorientert ”tenkemåte” bør vi heller snakke om institusjonell ”diskusjonskultur”. Diskusjonskultur viser tydeligere til sosial samhandling hvor ansvarlige samfunnsborgere underkaster seg en diskursiv disiplin for å lære av hverandre. Hver og en av oss trenger korreksjon, inspirasjon og motstand fra andre. Slik praktisering av ytringsfrihet er både en verdi i seg selv og instrumentell for utforming av holdbar virkelighetsforståelse, legitime vurderinger og effektiv problemløsning. ”Statens myndigheter” som skal legge til rette, viser ikke til en demokratiekstern instans. Det er i siste instans oss selv, som frie og like medlemmer av *demos*, som garanterer og opprettholder ytringsfrihetens verdier, normer, institusjoner og instrumentelle funksjoner. Vi pålegger oss selv, og dem som representerer oss, plikter og rettigheter som demokratiske samfunnsborgere med ansvar for å opprettholde og videreutvikle åpne og opplyste offentlige samtaler i det historiske selvbeFrielsesprosjektet som demokratiet er.

Noter

1. Artikkelen har samme hovedstruktur som mitt bidrag i Gammelgaard og Holmøyvik (red. 2015). Men artikkelen er revidert, poenger fra den engelske versjonen er kuttet og en rekke nye momenter om demokratiteori er innarbeidet. Takk til de anonyme fagfeller og til tema-redaktørene for nyttige spørsmål, forslag og kommentarer.
2. Se den opprinnelige 1814-teksten i vedlegg 1 i Gammelgaard og Holmøyvik red. 2015.

3. Når det bare gis sidehenvisninger, er det til NOU 1999: 27.
4. Utredningen er utydelig på om dette bare gjelder deskriptive påstander om faktiske forhold. Gjelder det også normative vurderinger av faktiske forhold og anbefalinger om forbedringer? Hvis det siste er tilfelle ville det være mer sakssvarende å snakke om gyldighetsprinsippet (se Kalleberg 2009: 259–262).
5. I del 3 og 4 knytter jeg det diskursive elementet til ”sannhetsprinsippet”.
6. Jeg bruker den nyeste bokmålsversjonen av Grunnloven (fra Graver-utvalget).
7. Det vises også til bidrag av Francis Sejersted og undertegnede, uten at deres Habermas-inspirasjon nevnes.
8. Det er naturligvis knyttet mye skjønn og usikkerhet til slike rangeringer. De kan ikke erstatte grundige studier av enkeltland og konkrete politiske forløp.
9. Forestillingen er urealistisk. Demokrati, offentlighet, vitenskap og menneskerettigheter er historisk kontingente fenomener. De oppsto i Vesten og kan forsvinne i historiens malstrømmer. Men de har ikke desto mindre universell betydning. Se for eksempel Habermas (1962/2005, 1996); Dahl (1989); Joas (2012).
10. Som med alle andre modeller kan denne også brukes som utgangspunkt for å stille beskrivende og forklarende spørsmål om faktiske forhold (Habermas 1999b: 76–78), som om utviklingen av amerikansk offentlig mening våren 2003 med støtte til militær intervensjon i Irak (Habermas 2009a: 175).
11. I rangeringen av regioner kommer den muslimske verden i Midøsten og Nord-Afrika dårligst ut. 15 av de 20 muslimske landene i denne regionen er autoritære. Det er ingen velfungerende demokratier, bare Tunis er rangert som et mangelfullt demokrati. An-Na’im (2008) har argumentert for at demokratiske ideer også kan være grunnlag for å bygge sekulære, demokratiske stater i muslimske samfunn. De mangelfulle demokratiene Indonesia, Malaysia og Tunis, støtter opp om hans analyse
12. Etter mitt skjønn har Habermas med sin talehandlingsanalyse (1981) presentert det beste foreliggende teorigrunnlaget for diskursanalyse, for analyse av dagliglivets samtaler og samordning via talehandlinger. Han unngår den konstruktivistisk relativisme og maktanalytisk fatalisme man finner i flere andre tradisjoner. Blant de diskursanalytiske tradisjoner ligger ”diskurs-historisk tilnærming” og ”kritisk diskursanalyse”, blant annet representert ved Ruth Wodak, nær Habermas. Men denne tradisjonen har overtatt enkelte uholdbare forutsetninger fra ”pragma-dialektisk” analyse (se Forchtner og Tominc 2012). Jeg har søkt å videreutvikle habermasiansk diskursanalyse som hverdagslig *argumentasjonsteori*, ved å innarbeide også andre synspunkter fra hovedstrømmer i sosiologien (som Boudon og Merton) og innsikter fra den empiriske semantikken til Arne Næss (1947/2003). Slik diskursanalyse egner seg naturligvis like godt for dokumentasjon og analyse av forskerlivets hverdag som av det alminnelige hverdagslivet (se Kalleberg 2016 og 2010: 187–192).
13. Scientister oppfatter naturvitenskap som metodologisk ideal for alle fag. Om scientisme, se kommentarer og henvisninger i note 2 og 5 i Kalleberg (2009: 266–267).
14. Man kan omtale dette lille settet av felles verdier og normer som forfatningspatriotisme, i samsvar med ytringsfrihetens begrunnelse (se Habermas 1996: 465, 2009a: 106; Specter 2010: 133–170; Baxter 2011: 222–227).

Referanser

An-Naim, A.A. (2008). *Islam and the Secular State. Negotiating the Future of*

- Shari'a*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Baxter, H. (2011). *Habermas. The Discourse Theory of Law and Democracy*. (Jurists: Profiles in Legal Theory). Stanford: Stanford University Press.
- Berge, K.J. Og J.H. Stray (2012). *Demokratisk medborgerskap i skolen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dahl, H.F. og H.G. Bastiansen. (1999). *Ytringsfrihetens historie i det 20. århundre*. Vedlegg til NOU 1999: 27.
- Dahl, R.A. (1986). *A Preface to Economic Democracy*. Berkeley: University of California Press.
- Dahl, R.A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Heaven: Yale University Press.
- Dahl, R.A. (1999). Can international organizations be democratic? A skeptic's view, s. 19–36. I: Shapiro, I. and C. Hacker-Cordón eds. *Democracy's Edges*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Dahl, R.A. (2003). *How Democratic Is the American Constitution?* New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R.A., B. Stinebrickner (2003). *Modern Political Analysis*. Upper Sadle River, NJ: Prentice Hall.
- Economist Intelligence Unit (2014). *Democracy Index 2014*. Democracy and its discontents. A report from The Economist Intelligence Unit.
- Enjolras, B., T. Rasmussen, K. Steen-Johnsen, red. (2014). *Status for ytringsfriheten i Norge. Hovedrapport fra prosjektet*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Forchtner, B og A. Tominic (2012). Critique and argumentation. On the relationship between the discourse-historical approach and pragmatodialectics, s. 31–50. *Journal of Language and Politics*, vol. 11, nr. 1.
- Fukuyama, F. (2014). *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*.
- Gammelgaard, K. og E. Holmøyvik red. (2015). *Writing Democracy. The Norwegian Constitution 1814–2014*. New York: Berghahn Books.
- Giddens, A. (1994). *Beyond Left and Right*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1962/2005). *Borgerlig offentlighet – dens fremvekst og forfall*. (*Strukturwandel der Öffentlichkeit*). Oslo: Den norske Bokklubben.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (To bind. Oversatt til engelsk i 1984 og 1987).
- Habermas, J. (1994). Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State. I: A. Gutman red., *Multiculturalism. Examining the Politics of*

- Recognition*, s. 107–148. Princeton: Princeton University Press.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: The MIT Press. (*Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. 1992).
- Habermas, J. (1999). *Kraften i de bedre argumenter*. Oslo: Gyldendal.
- Habermas, J. (1999a). ”Borgerlig offentlighet – i tilbakeblikk”, s. 79–112 i Habermas 1999.
- Habermas, J. (1999b). ”Det sivile samfunn og rettsstaten”, s. 65–78 i Habermas 1999.
- Habermas, J. (1999c). ”En genealogisk undersøkelse av moralens kognitive gehalt”, s. 173–216 i Habermas 1999.
- Habermas, J. (1999d). Diskursetikk – notater til et begrunnelsesprogram, s. 105–155. I: *Kommunikativ handling, moral og rett*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Habermas, J. (2006). Constitutional Democracy – A Paradoxical Union of Contradictory Principles?, s. 113–128. I: *Time of Transitions*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2009). *Europe. The Faltering Project*. Cambridge, UK: Polity.
- Habermas, J. (2009a). ”Political Communication in Media Society: Does Democracy still have an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research”, s. 138–183 i Habermas 2009.
- Habermas, J. (2009b). ”Media, Markets and Consumers: The Quality Press as the Backbone of the Political Public Sphere”, s. 131–137 i Habermas 2009.
- Habermas, J. (2014). *Democracy in Europe. Why the Development of the European Union into a Transnational Democracy is Necessary and How it is Possible*. Oslo (UiO): ARENA Working Paper 13.
- Joas, H. (2012). *The Sacredness of the Person: A New Genealogy of Human Rights*. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Kalleberg, R. (1984). Demokratisering av foretak, s. 367–404. I: B. Hagtvet, W. Lafferty red., *Demokrati og demokratisering*. Oslo: Aschehoug.
- Kalleberg, R. 2007. A Reconstruction of the Ethos of Science. *Journal of Classical Sociology*, vol. 7, no. 2: 137–160.
- Kalleberg, R. (2009). Can normative disputes be settled rationally? On Sociology as a normative discipline. I: *Raymond Boudon: A Life in Sociology*, M. Cherkaoui og P. Hamilton, red., vol. 2, 251–269. Oxford, UK: Bardwell Press.

- Kalleberg, R. (2010). "The Ethos of Science and the Ethos of Democracy." S. 182–213. I: C. Calhoun, red., *Robert K. Merton: Sociology of Science and Sociology as Science*. New York: Columbia University Press.
- Kalleberg, R. (2011). Dannelse som faglig fordring i høyere utdanning, s. 290–317. I: B. Hagtvet og G. Ognjenovic, red.: *DANNELSE. Tenkning, modning, refleksjon. Nordiske perspektiver på allmenndannelsens nødvendighet i høyere utdanning og forskning*. Oslo: Dreyer Forlag.
- Kalleberg, R. (2015). Scholarly texts' influence on the 2004 revision of the Norwegian Constitution's Article 100. I: Gammelgaard & Holmøyvik, eds., p. 196–210.
- Kalleberg, R. (2016). Question-driven Sociology and Methodological Contextualism. Kommer i H. Leiufrud og P. Sohlberg, red., *Theoretical Operations: Theories in Action*. Vol 1. Leiden: Brill Publishers.
- Lafferty, W. (2012). Governance for sustainable development: The impasse of dysfunctional democracy, s. 297–337. I: J. Meadowcroft, O. Langhelle, A. Ruud red., *Governance, Democracy and Sustainable Development: Moving Beyond the Impasse?* London: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Kjelstadli, K. (2015). Grunnloven – liberal, men demokratisk?, s. 37–53. I: J.F. Bernt, C. Holst, S. Stjernø red. *Rett og politikk. Nye perspektiver på demokratiets forutsetninger, utforming og grenser*. Oslo: Pax Forlag.
- Lindblom, C.E. (2001): *The market system: what it is, how it works, and what to make of it*. New Haven: Yale University Press.
- Myhre, J.E. (2012). *Norsk historie 1814–1905. Å bygge ein stat og skape ein nasjon*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Næss, A. (1947/2003). *En del elementære logiske emner*. Oslo: Universitetsforlaget.
- NOU (1999: 27). "Ytringsfrihed bør finde Sted". *Forslag til ny Grunnlov § 100*.
- NOU (2007: 6). *Formål for framtida. Formål for barnehagen og opplæringen*.
- NOU (2011: 14). *Bedre integrering – Mål, strategier, tiltak*.
- Olsen, J. P. 2010. *Governing Through Institution Building. Institutional Theory and Recent European Experiments in Democratic Organization*. Oxford: Oxford University Press.
- Ringvej, M.R. (2014). Trykkefriheten i 1814 – det opplyste eneveldets demokratiske arv, s. 67–93, *Historisk tidsskrift*, nr. 1.
- Sejersted, F. (1978). *Den vanskelige frihet 1814–1851*. Oslo: Cappelen Forlag.
- Sejersted, F. (2000). *Norsk idyll?* Oslo: Pax Forlag.

Skirbekk, G. (1998). ””Din tanke er fri...” – om å grunnngi det rettslege vern av ytringsfridom”, s. 88–106. I: G.S. *Vit og vitenskap*. Bergen: Fagbokforlaget.

Slagstad, R. (1998). *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax Forlag.

Specter, M.G. (2010). *Habermas: An Intellectual Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Svendsen, Lars F.H. (2013). *Frihetens filosofi*. Oslo: Universitetsforlaget.

Ziman, J. (2000). *Real Science. What it is and what it means*. Cambridge: Cambridge University Press.

Abstract

Freedom of expression, theory of democracy and the unfinished project of democracy

In 2004 the Norwegian Parliament adopted a revised article on freedom of expression in the Constitution (§100). In the years prior to 2004 many contributions influenced Norwegian lawmakers, including scholarly texts. This article first identifies the main elements in the revised article of freedom of speech. I then document how texts by one scholar, Jürgen Habermas, influenced essential elements in the revision. In the third part of the article it is demonstrated that the democratic theory incorporated in the constitution is focused on the overarching role of deliberation in constitutional democracies. In the last section I ask normative research questions and discuss how discourse-democratic ideas about liberal freedoms, political participation and deliberation can contribute to further develop the historical project of democracy, on local, national and international levels.

Keywords: Freedom of expression and information, discourse democracy, Norwegian constitution, Habermas, schools, discussion culture